

КРАТКИ БЕЛЕЖКИ ПО СЪЗДАВАНЕТО НА ЕТНОГРАФСКИЯ ПАРК-МУЗЕЙ “ЕТЪР”

Идеята ми за изграждане на жив музей на открито се роди около 1948-1949 година. Разбира се в началото тази идея беше неизяснена и конкретизирана.

От проучванията, които извършвах преди това на етнографски обекти в Габровско, всекидневно се убеждавах в изключително находчивия, практичен и изобретателен ум на балканджията, създал през време на Възраждането удивителни по своя замисъл и остроумие технически съоръжения - в удивителното му умение да използва водата, най-голямата привилегия, с която го е надарила природата.

При обиколките ми в старите габровски чаршии и селата Боженци, Скорци, Стомонеци, Топлеш, Делиджеци, Тодорчета, Недевци, Лютаци, Жълтеш, Негенци, Лесичарка, Батошево, Стоките и десетки други, аз се натъквах на истински архитектурни шедьоври, плод на здравето чувство за архитектура и майсторско изпълнение от самобитни майстори строители. А запазената още уредба на някои от тези къщи говореше неопровержимо за изключителното чувство за изящество и красота, с които е била надарена Габровката. Тази трудолюбива, с буден ум и сръчни ръце жена, сама е съчетавала в пищни цветове гами тъканите от нея пъртени черги, кенарени платна, пешкири и др. и всичко това между другата земеделска и късна работа.

Останалите тук-там, броени на пръсти, в града и околностите прегърбени от годините занаятчии ме връщаха към светлите спомени от ранното детство, когато с часове с жадно любопитство гледах как гърнчарите с голямо умение извайваха изящните глинени съдове, към бакърджиите, куюмджиите, папукчиите, към

ковачите, които огъваха нажеженото желязо като восък, към ножарите, тези изкусни майстори, които носеха славата на габровските ножове извън пределите на страната, към стругарите по “Станисов дол”, край с. Топлещ, чието свистене на струговете и сега чувам в ушите си, към кринчарите, лопатарите, гайтанджиите, бояджиите, кънджиите, към аромата на печените орехови ядки от шарланджийницата на Йонко Колчев, към исполините табаци, накацали като чайки на кавалетата по реката в “Табашката махала”, към всички останали занаятчии, чиито златни ръце създаваха неподражаеми бисери в занаятчийското ни производство. Голямата част от тези занаятчии, които сложиха началото на стопанската история на България през Възраждането, бяха умрели, а останалите бяха пред агония. Съвременният живот бързо промени и облика в уредбата на жилището, а уникалните архитектурни паметници се събаряха безжалостно за дърва или, изоставени и неподдържани от собствениците си, се рушаха под напора на годините.

Отминаваше една епоха, а заедно с нея времето като поток отвличаше всички веществени белези за нейното съществуване.

Преди 9-ти септември с престъпно нехайство се гледаше как загива това национално богатство, а в първите години след 9-ти септември дадените указания за спасяването му не бяха радикално изпълнени. Създадох се комисии (говоря за Габрово, но това се отнася може би за цялата страна), които регистрираха някои архитектурни и други паметници на културата и съответните отговорници от тогавашните отдели “Просвета и култура” сметнаха задачата си за изпълнена.

Рушенето на ценни етнографска паметници продължи, с тази разлика, че по-рано не бяха регистрирани, а сега се рушаха като регистрирани.

При тази обстановка почна да ме вълнува мисълта какво би могло да се направи, да се възстановят загубените архитектурни паметници и запазят съществуващите, да се покаже бита и стопанското минало през периода на нашето Възраждане.

Наистина в музейните експозиции се показваха отделни етнографски материали, съпроводени с обяснителни текстове, показваха се в снимков материал различни обекти, но всичко това не можеше да постави зрителя в непосредствен контакт с отминалата действителност, не можеше да изясни нагледно този светъл период от нашата история. Всичко това беше причина да се роди в мен мисълта да се създаде действащ музей на открито, в който да се види домашния бит, да се покажат в действие всички механични съоръжения и занаятчийски работилници, за да може миналото да стане видимо, лесно за възприемане и разбиране, да може да се съхрани и запази това огромно национално богатство.

Но как би могла да се осъществи такава идея?

Преди всичко по същество тя представляваше истинска революция в музейното дело, а революция с един човек не се прави. От друга страна за нейното реализиране се изискваше огромна предварителна научно-изследователска и събирателска работа.

Направените от мен проучвания върху бита, традициите и обичаите и заснемания на етнографски обекти, представляваха една незначителна част от това, което следваше да влезе в експозицията на такъв музей. Идеята си аз не споделях с никого, тъй като по това време не виждах ентузиазирани хора, които биха я подкрепили. Пред официални органи и институти в града също не я лансирах, бях убеден, че няма да се възприеме, предимно поради това, че към нейното осъществяване можеше да се пристъпи след един дълъг подготвителен период (научно-изследователска и събирателска работа най-малко от 8-10 години), а на мероприятие с такава

далечна перспектива по това време не би се обърнало внимание. Пред мащаба на един такъв музей сам се чувствувах безпомощен, но не можех да угася в себе си огъня на тази идея и реших безшумно, със собствени сили, да поема кръста и започна подготвителна работа, убеден дълбоко в себе си, че тя рано или късно ще даде своите плодове.

В него време работех като художник и имах възможност години наред, почти всекидневно, да отделям време да заснемам запустели тепавици, запазени и полуразрушени архитектурни обекти, разрушени стругове, точила, бичкиджийници, караджейки, гайтанджийски одаи, занаятчийски работилници и т.н. Разпитвах стари майстори, правих описи на инструментариуми и на запазени технически съоръжения, като убеждавах собствениците им да ги съхраняват, тъй като ще дойде време да им бъдат заплатени. Най-подробно изучавах технологията на всеки занаят и местния бит. Събирах снимков материал, правех скици на разрушени, но пресни в паметта ми жилищни сгради, направих и макети на най-интересните етнографски обекти. Това което можех да получа безплатно, или на съвсем ниска цена, събирах и трупах на склад в мазата си. При моите проучвания и издирвания аз винаги имах под ръка неocenимите трудове на д-р П. Цончев. От проучванията и издирените материали се убедих, че е възможно реализирането на замисления музей.

През 1958 г. др. Г. Рибарева, директор на градския музей, ми предложи да направя проекти за художественото оформление на музея, който по това време беше под методическата и всяка друга опека на Окръжния музей в Търново. След като проучих тематико-експозиционния план, предложих на Рибарева в експозицията да влязат живи макети на чарк, тепавица, валявица, воденица и струг за гаванки, които да се движат от вода и посетителят нагледно да

вижда работния процес. Тя с ентузиазъм прие предложението ми. Моята интимна мисъл беше в миниатюр да се изпълнят някои от обектите, които биха влезли в рамките на все по-изясняващия се в моята представа музей, за да видя какъв ще бъде техният ефект. Комисията от Търново, която следваше да одобри проектите, ръководена тогава от закоравялото чувство на шаблона, ги отхвърли едва ли не с подигравка. Упоритата и непримирима Рибарева ги отнесе пред художествения съвет на Етнографския институт при БАН, откъдето получиха пълно одобрение и започна изпълнението им. След завършване на експозицията в комисията за нейното приемане бяха включени изтъкнатите наши специалисти д-р. Вакарелски, А. Василиев, арх. Г. Данчев и други, които дадоха висока оценка, особено за живите макети. Това още повече утвърди вярата ми в успеха на един действащ музей.

Първият човек, с когото споделих идеята си, беше д-р. Рибарева. По това време другарите от отдел "Просвета и култура" не бяха добре разположени към мен и беше безцелно да споделям тази идея с тях, твърдо бях убеден, че ще я отхвърлят, а без тяхното становище не можех да я лансирам по-нагоре.

През 1959 г. дойдоха при мен д-р. Ст. Тютюнджиева - зав. отдел "Музеи" при СГНС и арх. Г. Данчев и ми предложиха да им окажат съдействие за реставриране на две воденички в с. Драгалевци, а също така да издирят съоръженията на тепавица, чаркове и струг за гаванки, които заедно с Данчев да инсталираме в близост до воденичките. Това предложение, въпреки горещото желание на Тютюнджиева, не се реализира по бюджетни причини.

При отиванията ми в София във връзка с предложението на Тютюнджиева, споделих с другарите Вакарелски, Асен Василиев и арх. Данчев идеята си за действащ музей. Те я намериха за много интересна и навременна. Обещаха ми пълната си морална подкрепа.

Тяхното становище ме окуражи и аз реших да прескоча отдел "Просвета и култура", и се обърнах в Габрово направо до ОК на БКП. Междувременно, случайно се срещнах с др. Райко Дамянов, който ми препоръча незабавно да направя мотивирано предложение и го внеса в ОК на БКП. Същото направих и внесох в 1961 г. За моя най-голяма радост, наскоро бях повикан от първия секретар др. Карапенов, когото осветлих изчерпателно по предложението. Същият се отнесе към него критично и с пълно разбиране, бих казал даже ентузиазирано. Предложението беше одобрено от бюрото на ОК и на следващата година ИК на ОНС взе решение през 1963 г. да започне изграждането на музея по мои проекти и под мое методическо ръководство. Строителството следваше да се изпълнява от "Културстрой" - организация към ИПК район В. Търново. Обектът беше извънпланов и въпреки, че началникът Н. Димов при започване на работата по-късно да имаше желание да се организира една системна работа, това не беше възможно, тъй като организацията за този обект не разполагаше с най-важното - дървения и други строителни материали.

Тъй като съгласно съществуващите законни разпоредби, не можеше да се разкрива нов музей без разрешение на ЦК на БКП, до вземане на такова решение изграждането на музея трябваше да започне като филиал на Окръжния музей в град Габрово.

На терена, върху който следваше да се изгради музея, отдавна бях се спрял и предварително бях си набелязал плана за разположението на обектите, предимно с механични съоръжения. Предварително обаче беше необходимо да се извърши значителна подготвителна работа - трасиране на вадичката, маркиране местата на отделните работилници с оглед характера на терена и с оглед необходимия дебит и пад на водата. Ето защо още през месец февруари 1963 г., макар още да не бях назначен като служител при

"Културстрой" или към Окръжния музей, често в сняг до колене, сам опъвах ролетката по неравния заснежен терен и набивах колчетата. Трудна беше тази работа, защото нямаше наблизно подслон, където да се затопля и винаги се връщах в къщи премръзнал.

Пролетта на 1963 г. дойде рано и беше благоприятна за строителството. "Културстрой" изпрати бригада от 7 души строители и на 23 април 1963 г. започна изграждането на Етнографския парк-музей "Етър". Това име той получи поради това, че беше в непосредствена близост с река Янтра (старото име на реката е Етър). Теренът, върху който следваше да се изгради музея, беше пуст, обрасъл с тръни и повет. Неспokoйният "Сивек" и необузданата "Страшка река", притоци на р. Янтра, произволно бяха пръснали коритото си и на много места го бяха направили непроходимо. В пръснатите камъни на полуразрушените караджейка воденица и тепавица, единствени сгради върху терена на музея, бяха намерили убежище само пепелянки и гущери.

И така, под закрилата на ОК на БКП и с подкрепата на отговорните ръководители от ОНС, които оценяваха добре смисъла, целта и значението на музея, и при подигравателните усмивки на тия, които не разбираха това, а те бяха много, започна изграждането на първия действащ музей на открито.

Денят 23 април 1963 г. беше един от най-светлите в моя живот. Слагаше се началото на осъществяването на една възделена, отдавна родена мечта, която в последните години се беше превърнала в цел на моя живот. Съзнавах, че съм изправен пред една голяма и отговорна задача, че за нейното осъществяване беше необходим много труд, съзнавах, че ми предстои да измина дълъг и бодлив път, но можеха ли да се родят рози без бодли? Бях убеден, че трудностите ще дойдат с първия ден, но бях готов да ги

посрещна, защото знаех вече, че зад мен стои Партията и ОНС в Габрово. Единственото, което ме смущаваше, беше нецветущото ми здравословно състояние, още повече като имах предвид, че за пълното завършване на музея бяха необходими най-малко 10 години.

На 26 април 1963 г. бях назначен като методист към "Културстрой" с месечно възнаграждение в размер на 100 лева. Първият обект, с който започна изграждането на музея, беше реставрирането на почти разрушената и коренно променена постройка на "Бойченската воденица" (караджейка воденица), строена в 1780 г. на терена. Същата беше съборена до основи и изградена по първообраза. При реставрацията се оказа, че "Културстрой" не разполага с дървен материал и се наложи да търся от съборени стари сгради в околните села една по една гредите и мартаците, необходими за дървената конструкция. По същия начин се набави материал и за втория обект - тепавицата - също строена на терена около средата на XIX век.

Началникът на "Културстрой" Димов имаше желание да подпомага строителството, но какво можеше да направи той. Организацията беше млада, в процес на укрепване, нямаше планирани материали, липсваше транспорт, снабдител и т.н. Освен това, центърът на тежестта по това време беше реставрацията на с. Боженци. От тогавашния техник на ИПК Цв. Георгиева не можеше да се иска нищо повече от това, което даваше. Тя отговаряше за обектите в целия окръг и с усилие отделяше по малко време за "Етъра" (предимно за описване на извършената работа). При тази обстановка нямаше друг изход, освен да се ангажирам аз с обезпечаване на голяма част от материалите. Дъбът, най-необходимият материал за строителството, беше дефицитна дървесина и трябваше да мине през много митарства и сечища

докато дойде на "Етъра". Но само това ли беше! Трябваше да се набавят камъни (с оглед на мястото, където е съществувала предстоящата за реставрацията сграда, се доставяше и речния камък). Трябваше да се издирят и по-специални материали като коруби за покрив и нагнетателни тръби (хралупи) за струговете, водениците и др., трябваша каменни плочи за покрив, трябваше да се търсят кираджии, стари майстори за обработване на специалните материали и т.н. Успоредно с това трябваше да се събират всички открити и описани при предварителните ми проучвания оригинални инструменти, уреди, съоръжения, изобщо всички експонати, които трябваше да влязат в бъдещата експозиция, а те бяха хиляди и се намираха в различни краища на окръга. Благодарение на това, че имах собствен автомобил можех да се справя с тази многостранна работа.

Като методически ръководител, аз трябваше да стоя неотклонно до строителите. Те бяха не лоши майстори, но чужди на реставрационната работа и се налагаше да работят под непосредствен контрол. Всеки влязъл в зида камък трябваше да се подбира и всеки дървен елемент да бъде прегледан преди да бъде вложен в конструкцията. Изграждащата се музейна експозиция трябваше да бъде напълно достоверна, и всички изисквания за тази достоверност трябваше скруполюзно да се спазват. Едновременно със сградите се започнаха и изкопите на входните и изходни вадича, направата на стълби, мостчета, пътечки и други, и всекидневно, на място трябваше да ги очертавам и контролирам как се изпълняват. На мен беше гласувано доверие от най-отговорни места, бях пълен господар, никой не ми се месеше. Помощници не поисках, ръководен от принципа, че с чужди ръце се ловят само змии. Бях генерал, макар и без армия. За да оправдая даденото ми доверие и изведа до благополучен край започнатото дело, поех

доброволно върху плещите си и голяма част от работата, която трябваше да изпълнява "Културстрой". Помощници не можех да искам и защото съзнавах, че не думите, а делата са фактора, който може да реши този въпрос, а още нямаше дела, имаше само думи. Работните ми дни започваха с разсъмването и свършваха в здрач, а почти всяка вечер, до късно през нощта, дращех скици и разработвах детайли. В предпочивните, почивните и празнични дни трябваше да бъда също на обекта. Там всичко беше на открито, нямаше пазач и трябваше да го пазя от злосторници. В тези дни обаче най-спокойно обмислях и планирах бъдещата работа. Платени почивки и почивни дни и за момент не съм помислял да ползвам.

Третата сграда, която следваше да се изпълни, беше ножарската работилница. Тук ставаше въпрос да се пренесе работилницата на Метю Иванов, строена в началото на XIX век в с. Априлово (Нова махала). Същата, след подробно заснемане и маркиране на всеки елемент, се демонтира и пренесе в музея. Трябва да отбележа, че както леките защитни сгради, така и другите архитектурни обекти, които трябваше да се реализират, предстоеше да се постигнат по три метода: първият - заварените на терена, да се консервират; вторият - съществуващите извън терена, да се пренесат и третият - разрушените и изчезнали, да се пресъздадат по предварително направени проучвания и заснемания. Ножарската работилница се отнасяше към втория метод.

Четвъртият обект, на който започна строителството през 1963 г., беше Долапкинята воденица, копие на строена през 1874 г. долапкиня воденица в с. Делиджеци. За съжаление този напълно запазен етнографски паметник, въпреки че беше регистриран като паметник на културата, само една година преди започване изграждането на музея, беше съборен заради дървения материал.

Благодарение на това, че бях я заснел в макет през 1958 г. (макета се намира в Окръжния музей В. Търново), беше възможно нейното реставриране. За щастие собственикът ѝ - дядо Иван Симеонов, прекрасен, тогава 82 годишен, с бистра памет информатор, беше запазил всички съоръжения, можа да се комплектува механизма на воденицата.

Въпреки че есента на 1963 г. беше суха и строителството можеше да продължи до късно, несговорната строителна бригада с отговорник Христо Минчев приключи преждевременно работата. Това наложи да събера от околните села трима майстори строители, които да продължат работата по защитната сграда на струга за гаванки, точилото, валевицата и зидовете на вадичката. Тези хора се показаха по-сръчни и по-непретенциозни от бригадата на Христо Минчев, те работиха до замръзване. При тежки зимни условия с двама работници започна монтажа на съоръженията в Тепавицата. На огромния долап трябваше да се преработват кофите на открито върху снега. Монтажът на тежките корита, вретеното, чуковете и изобщо на целия механизъм, се извършваше под покрив, но при откритата стена и безжалостният януарски вятър пърлеше и вкочаняваше ръцете. При същите условия се извърши и монтажа на съоръженията в Караджейката воденица. Истински героизъм проявиха тези двама работника, те нито един ден не ме изоставиха през суровата зима.

В ранната пролет на 1964 г. водите на р. Сивек тръгнаха във вадите и се устремиха към перея на Караджейката, със стремглава бързина навлязоха в стръмния улей на валевицата, завъртяха се и я изпълниха с буйно кипяща вода. Игривото кречетало на Караджейката поде старата си чевръста песен и пробуди заспалата долина. Глухите ритмични удари на тепавицата възвестяваха нейното възкръсване. Тук вече имаше живот, но това начало беше

само една прашинка. Предстоеше да се даде живот на толкова много мъртъвци.

Преди започване на строителния сезон на 1964 г. предложих на Димов, началник на "Културстрой", да подбера аз, от местния край, строителни работници и да се сформира нова бригада. Той прие предложението ми и с пукването на пролетта бригадата с ръководител Иван Венков от с. Любово беше на крак.

Строителната организация междуременно беше стъпила по-здраво на краката си, разполагаше с превоз и преди започване на строителството голяма част от строителните материали бяха доставени на обекта. Новата бригада беше съставена от стари сръчни майстори, предимно пенсионери, но жизнеспособни и изключително добросъвестни. Още в първите месеци беше завършен стругът за гаванки и влезе в строя, след него и механичното точило. Усилено се строеше и Гайтанджийската одая, оформяваше се терена, настилаше се калдаръм по пътя и площадките. Успоредно със строителните работи се извършваше монтажа на Долапкинята воденица, аранжира се и ножарската работилница.

В началото на м. август ми се съобщи, че в чест на 9-ти септември трябва да бъдат завършени всички планирани за годината обекти, тъй като при скромно тържество ще бъде открита завършената част от музея.

На 7 септември др. Иван Иванов - председател на ОНС, след кратко слово обяви музея за открит. Слово произнесе и др. Г. Рибарева, служител при Окръжния музей. На тържеството присъствуваха членовете на Бюрото на ОК на БКП.

Трябва да подчертая, че през цялата 1964 г. ръководството на строителната организация и специално началника Димов, положиха максимум усилия за предсрочно завършване на планираното

строителство. А коравите, златни ръце на строителите заслужават да бъдат целунати. Те с педантична точност и майсторство изпълниха всичко, което им възложих. Техният принос за изграждането на музея е неоценим. Фактически дотук извършеното от тях беше само увертюрата към едно по-тежко и трудно за изпълнение строителство в бъдещите години. Безупречно изпълнената досега работа, обаче, беше сигурна гаранция за успехи в бъдещето.

Непосредствено след откриването, към музея се прояви учудващо голям интерес не само от местни хора, а и от други краища на страната. До края на годината той беше посетен от близо 12 000 души. Между посетителите още в първия месец имаше наши и чужди партийни и държавни ръководители. Между тях беше и Кирил Мазуров, който посети музея на 16.IX.1964 г. Той беше посетен също и от чужди правителствени делегации, научни работници и др. Популярността му, макар да беше завършена само една малка част, бързо нарасна.

На 16.IX.1964 г. бях прехвърлен от строителната организация и назначен в музея като уредник-завеждащ музей. Отново генерал и отново без армия. Освен казаната по-горе работа, която извършвах, сега трябваше да бъда и екскурзовод и уредник и всичко.

При започване изграждането на музея пред отговорните ръководители в Габрово имаше налице само предложение, написано на хартия, обещания и думи. Сега обаче положението беше друго - имаше дела. Те бяха видени и оценени. Топлата ръка на Партията и щедрата ръка на ОНС широко отвориха вратата към по-нататъшното изграждане на музея. Тяхното ръководство и помощ станаха още по-непосредствени, подкрепата беше пълна и безрезервна, на музея се гледеше като на галено дете.

През м. януари 1965 г. поисках да бъде прехвърлена от Окръжния музей на работа в "Етъра" като уредник др. Г. Рибарева. С нея повече от 10 години бях работил в областта на музейното дело. Познавах я като честен и добросъвестен работник. Тя с готовност прие да тръгне по стръмната пътека към изграждане на музея. При постъпването ѝ на работа, единствената сграда, в която можеше да се постави печка през зимата, беше Гайтанджийската одая. Тя беше и първата канцелария на музея. Мебелите се състояха от две трикраки столчета, за маса нямаше място. Пишеше се на колене, а архивата се съхраняваше в едно амбалажно сандъче.

През ноември 1964 г. към музея беше назначен нощен пазач и това ме освободи от задължението да ходя нощем на проверки. Преди това се налагаше в най-различни часове на нощта да ходя и наглеждам, страхувах се от пожар, имаше и ценно имущество.

Пролетта на 1965 г. дойде неусетно. През годината предстоеше да се коригира коритото на реката чрез иззидване на здрави подпорни стени, за да се създаде подходящ терен за строителство, както и да се обезвредят буйните в пролетта и при поройни дъждове води на Сивек и Страшка река. Освен това за строителството беше предвидено направата на временни мостове, изграждане на битова къща с механа и широк двор, направа на щанд за продажба на сувенири. Битовата къща беше най-голямата от до този момент изградени постройки и най-тежка за изпълнение. При основите още, поради подпочвената вода, се наложи да се правят дълбоки дренажни канали и блокаж, за да се избегне влагата. Стените на тази къща трябваше да бъдат талпени, а този вид строеж се извършва по-бавно и трудно. Върху предвидените дървени колони следваше да се направи резба. Потърсих резбар още при започване на основите, за да не се спре работата по-късно заради него, но той поиска баснословна сума.

Бригадирът Иван Венков тогава ми каза: "Не се безпокой, ние ще направим сами резбата." Разчертах им една колона и я направиха отлично. Наистина този хора бяха със златни ръце!

Строителната работа през 1965 г. беше пръсната на широк фронт, в нея вземаха участие голям брой работници, но тогавашният техник към "Специализираната организация за паметниците на културата" (така беше преименуван "Културстрой") Христо Мънчев се показа лош организатор и не можа да се реализира желаното строителство. Това се отнасяше и за следващата 1966 г. Организацията намери начин да се отърве от него, но след като два строителни сезона не можаха да се използват пълноценно. Летните и есенни дни на 1965 г. бързо отлетяха и неочаквано дойде зимата. Битовата къща остана да зимува без покрив.

През 1965 г. популярността на музея прескочи границите на страната. Музейни работници от Ленинград, Будапеща, Прага, Мартин, Варшава, Букурещ и Кардиф идваха да се запознаят с този нов тип действащ музей. Посетители имаше от СССР, Австралия, САЩ, Судан, ОАР, Мали, Мароко, Бурунди, Ливан, Англия, Полша, Югославия, Франция, Чехословакия, Унгария, Израел, ГДР, Румъния, Индия и Швеция. Потокът от посетители беше почти всеки ден непрекъснат. Често с Рибарева като екскурзоводи сме минавали по двадесет-двадесет и пет пъти на ден от единия до другия край на музея, а това беше равно на 15-20 км. Ограничение на работното време нямаше. През годината общият брой на посетителите достигна 72 009 души. Всички с любопитство гледаха как се изстъргват пред очите им солници, танури, гаванки, как гонещите се калемат на чарковете изплитат гайтана, гледаха в действие водениците, тепавицата, гледаха как без сапун бързоструйната вода изпираше във валевицата и най-замърсените

черги, възхищаваха се на изящно изработените старинни ножове в тяхно присъствие, и как се източват на неуморимото механично точило. Всички се удивляваха и прекланяха пред изобретателния ум на някогашния балканджия. В книгата за впечатления се вписваха възторжени оценки. Някой беше писал: "Отивам си повече българин отколкото доход". Нямаше посетител, който да не се възхищава от идеята за изграждането на музей. Наричаха го крепост на българщината. И това беше в началото, когато приблизително само една пета от него беше завършена. Всички наши изтъкнати специалисти-етнографи го посетиха и одобриха. Отдел "Музеи" при Комитета за изкуство и култура също се интересува за него. На музея беше дадена зелена улица от цялата общественост. До късна есен и през зимата не остана без посетители.

На 1.I.1966 г. бях преназначен от уредник-завеждащ музей в директор. От тази дата музеят се отдели от Окръжния музей и стана самостоятелен институт. Пак генерал, но вече с армия. Към 1.I.1966 г. музеят освен мен имаше следните служители: уредник - Г. Рибарева, стругар - П. Гаджев, тепавичар - Цоню Цокев, ножар - Христо Метев, пазач-въоръжена охрана - Христо Митев, подменен по-късно от Никола Петров, работник от всички специалности - Пена Спасова и домакин-касиер - Петър Рибарев, заменен по-късно от Стоян Драшков, който и до този момент е на работа. На 6 юни същата година беше разкрит и щанд за продажба на сувенири, а на 19.XI. бе открита и Възрожденската механа. Служителите се увеличиха. За щандист бе назначена М. Донкова, а служителите в механата бяха двама души - управител Иван Топалов и пом. готвач Радка Колева. Заплатите на последните служители се изплащаха от извънбюджетната сметка на музея, която се създаде с откриването на щанда. Началото на извънбюджетната сметка се сложи като моята жена и аз изработихме различни битови сувенири, които

дадохме за продажба в щанда. От получените доходи заплатихме на надомници да изработят други сувенири - ножове, резбовани солнички, пунгии и др. От продажбата им се получиха доходи и по този начин се даде живот на тази сметка. По-късно тя бе подсилена от получаваните доходи от механата, от пуснатите в действие работилници, от правенето на услуги на граждани - пране на дрехи, тепане, валяне и мелене на храни. През годината музеят беше посетен от др. Лъчезар Аврамов, който отпусна субсидия в размер на 10 000 лева. Интересът към битовите сувенири беше извънредно голям и извънбюджетната сметка бързо нарастваше. В 1966 г. тя беше 12 000 лева, 1967 г. - 60 000 лева, 1968 г. - 134 662 лева и в 1969 г. - 207 150 лева. Общият брой на служителите в края на годината беше 11 души, на 8 от тях се заплащаше от бюджетната и на 3 от извънбюджетната сметки.

Когато става въпрос за стопанска дейност, тя в никакъв случай не може да се приеме като цел, тя идва като последица от това, че музеят е действащ. Във всички изградени и предстоящи за изграждане обекти за пълното онагледяване на експозицията се работи и произвежда. Това именно е характерното за музея и отличаващото го от другите музеи на открито в чужбина. От продажбата на изработваните занаятчийски произведения, които фактически са оригинални битови сувенири и от правените услуги - пране, валяне, мелене, тепане, боядисване и пр., се получават доходи, които способстват за изграждането на една много по-здрава материална база, отколкото при другите музеи. Здравата материална база е факторът, който решава най-радикално въпроса с фондохранилищата, в които да се съхраняват съществуващите и откриваните в бъдеще етнографски материали в окръга и тия, които стоят парализирани в Окръжния музей в Габрово. Чрез здравата материална база се обезпечават и издръжката на по-голям щаб от

научни и квалифицирани работници, които да извършват системна научноизследователска, популяризаторска и културно-масова работа. Задачите на Етнографския парк-музей не се ограничават само до създаване на експозиция. Като строго профилиран, той трябва да концентрира в себе си цялата етнографска дейност на окръга, да се обърне в методически и научен център. Само тогава може пълноценно да изиграе своята роля. Стопанската дейност с нищо не накърнява значението на музея като научен и културен център (става въпрос за дейността вътре в експозицията на музея). Благодарение на нея и получаваните доходи от такси, продажба на диплянки и други агитационни материали, той може след време да мине на пълна самоиздръжка. Това се вижда от бързото нарастване на извънбюджетната сметка,

Ако в бъдеще музеят се разрасне като един голям етнографски център, не само за края, но и за страната, и изработваните в него и в сегашните малки работилнички извън него предмети са недостатъчни да задоволят търсенето от посетителите, или пък доходите от тях са недостатъчни да покрият издръжката, то тогава извън експозицията може да се създаде специална работилница (такава е планирана) за по-масово производство на сувенири от същия характер. Тази работилница обаче трябва да се обособи като отделно мероприятие, което, макар и методически ръководено от музея, да не влиза в рамките на неговата пряка дейност. Тя трябва да остане само като източник, от който музеят да черпи издръжката си. Ако тази работилница се обърне в голямо, влизащо в дейността на музея предприятие, ще вземе преобладаващ размер, равновесието ще се накърни и се носи риска музеят да се занимава повече със стопанска, отколкото с научна дейност.

През 1966 г. строителството се сведе до окончателното завършване на битовата къща с механа, направа на каменна и с

таборици ограда, оформление и озеленяване на двора, направа на шишове за печене на кебап, направа на подпорни стени и временни мостове, направа на постройката на мандрата, бичкиджийницата и щанда за сувенири. Успоредно със строителната работа се извършваше и интензивна изследователска, събирателска и екскурзоводна работа. Интересът към музея все повече и повече нарастваше. Броят на посетителите за годината достигна 126 000 души. На 1.X.1966 г. музеят беше посетен от др. Тодор Живков. Той даде висока оценка на извършената работа като каза: "Този нов тип музей ще предизвика революция в музейното дело не само у нас, но и в чужбина". Неговите указания бяха да се направи възможното за по-бързото окончателно завършване на музея.

Наближаваше 1967 г. През нея трябваше да се пристъпи към най-сериозната и отговорна работа - започване изграждането на Занаятчийската чаршия. В нея трябваше ясно да се види самобитното архитектурно богатство на нашия край, трябваше да се види архитектурния пейзаж на Възраждането, както и най-важната страна на стопанското ни минало - занаятчийството. Композиционното решение на изразността на груповото строителство в чаршията трябваше да бъде в пълна хармония с отделните, със свой образ сгради. Трябваше също така да се вземе под внимание и природния фактор. В това именно се състоеше най-деликатната, отговорна и трудна за решение задача. Тази отговорност се засилваше още повече от това, че цялата експозиция следваше да бъде здраво скрепена с печата на историческата достоверност.

Преди започване изграждането на музея, по памет, по предания и заснемания на място, бях направил скици на почти всички сгради, които следваше да влязат на Занаятчийската чаршия. При тяхното съществуване фасадите им обаче са били в различни

посоки, едни на юг, други на запад, а тук беше задължително да бъдат с лице към чаршията. Композиционното решение намерих след много безсънни нощи и дни, през които непрекъснато правех скици и рисунки как ще изглежда тази чаршия. Творческата свобода, която имах, и доверието, което ми беше гласувано да решавам самостоятелно цялостното оформление на музея, ме задължаваха да вложа всичко, което е в кръга на моите възможности за постигане на най-удачно решение. Въпреки че задълбочено от всички страни го обмислях, не можех да бъда спокоен докато не се завърши чаршията и докато не си кажат думата осведомените и компетентни специалисти. В процеса на изграждането на западната ѝ страна, музеят беше посетен от цялото ръководство на Съюза на архитектите в България, начело с др. арх. Георги Стоилов, тогавашен председател на съюза. Те намериха както композиционното решение, така и изпълнението на отделните сгради, за много сполучливо. Тяхната оценка, както и оценката на специалистите от Института за паметниците на културата и по-специално на др. арх. Пею Бербенлиев и стотиците други архитекти и етнографи, които минаха през музея, ме успокои и вдъхна по-голяма вяра в добрия успех на бъдещата работа.

Теренът, върху който предстоеше да се изгради занаятчийската чаршия, беше неравен, пустеещ, обрасъл с тръни и буренаци. Трябваше дълго време с булдозер да се изравнява. При това изравняване се оказа, че в по-голямата си част почвата беше нестабилна - тинев нанос, а шкарпата на западната страна - свлачище с подпочвена вода. Това наложи още в началото на 1967 г. да се изгради здрава, легнала върху скална маса подпорна стена, с дренажен канал и блокаж по продължение на цялата шкарпа. По-късно, когато започна изграждането на постройките, изкопите за основите на някои от тях, поради нестабилната почва, в горния

пласт достигаха до три, а някъде до 4-5 метра дълбочина. Първата сграда, която трябваше да се изпълни върху този подготвен вече терен, беше тоалетната. Големият брой посетители налагаше час по-скоро да бъде завършена. Успоредно с подготовката на терена, се построи централен канал, който да обедини всички постройки, построи се също така и водопровод. През 1967 г. започна изгражданото на Табаханата - копие на табаханата на Иван Иванов Голосманов (мой дядо по майка), строена около 1865-1870 г. На нея аз бях правил скица преди да бъде съборена, познавах я основно и при пресъздаването ѝ не срещнах никакви трудности. Друг обект, който се изграждаше беше Грънчарската работилница на "Българията" и Златарската работилница. И двете бях заснел преди да бъдат съборени. От сведенията, които събрах на времето, се установи с положителност, че грънчарската е строена през 1874 г., а златарската (куюмджийската) през 1860 г., собственост на Максим Косев, при който е чиракувал сегашният майстор в златарската работилница на музея Стефан Йовчев. Друга сграда, която се започна през същата година, беше Бакърджийската работилница, строена сравнително по-късно - 1872 г. Същата беше съборена около 1936-1938 г. Вътрешното ѝ разпределение бях заснел преди да бъде съборена. Имах оригинална снимка и цветна скица. Снимката при строежа се загуби, обаче рисунката остана в архива на музея. Основите на нея бяха поставени при снеговалеж.

До м. февруари 1967 г. счетоводството на музея се водеше от счетоводството на отдел "Просвета и култура" при ОНС. От тази дата се създаде отделно собствено счетоводство към музея. За счетоводител беше назначен Евгени Кулев (същият остана на работа до м. ноември 1970 г., след която дата се пенсионира).

През 1967 г. се увеличиха служителите както по бюджетната, така и по извънбюджетната сметки. Назначиха се двама

екскурзоводи - Станчо Станчев по бюджетна сметка и Милка Иванова - временно - по извънбюджетна. По бюджетна сметка се назначиха още двама души - Деко Печев - ковач (същият за пиянство и злоупотреба по-късно беше уволнен дисциплинарно) и Йовчо Коняров - домакин (по това време Архитектурно-строителният резерват с. Боженци беше предаден към музея и тази бройка фактически се отнасяше за там). По извънбюджетна сметка бяха назначени още: Мария Георгиева - пом. готвач, Дешка Рачева - общ работник, Цветанка Генова - сервитьор (по-късно заменена с Богдана Каролева), всички към механата и Недю Гъдев - гайтанджия и бояджия, заменен по-късно от Досю Казанджиев и Генчо Кътников. През 1967 г. беше отпусната на музея лека кола, шофирана от мен, тъй като нямаше щатна бройка за шофьор. Общият брой на всички служители през 1967 г. беше 18 души, от които на 10 души се заплащаше от бюджета и на 8 по извънбюджетната сметка.

В пролетта на 1968 г. трите сгради Табахана, Грънчарска и Златарска работилници бяха окончателно завършени и в последните две започна да се работи. Центърът на тежестта на строителството през тази година падна върху Бакърджийницата и Шекерджийницата с кафене. Първата е строена от Трифон Кънев - бакърджия, а втората от "Мотко Кафеджията" около 1850 г. За нея няхах никакъв снимков или друг някакъв материал. Възстанових я по предания на Мария Андрейчева и скици, които също по предания беше правил моят чичо - арх. Атанас Донков. Оригиналните негови скици заедно с други материали изпратих за ползуване от арх. Нено Ямантиев, който работеше албум за старо Габрово. След неговата смърт не можах да се открият. Последните две сгради бяха твърде тежки за строителство обекти, с много сложни за изпълнение конзоли, резбовани колони и мартаци. В края

на м. ноември Бакърджийницата беше завършена. На 9.XII. с.г. в горния ѝ етаж се преместиха канцелариите на музея, които до това време се помещаваха във влажни дюкянски помещения в края на с. Етър.

През 1968 г. броят на служителите още се увеличи, но вече на по-голямата част се заплащаше от извънбюджетната сметка. По бюджетна сметка се заплащаше на 12 души, а по извънбюджетната на 14. Нови служители бяха: А. Станчева - екскурзовод, Косю Косев - зам. счетоводител, Данаил Иванов - ножар, Цвятко Пенев - въоръжена охрана, Донко Милчев - стругар, Стефан Генчев - сервитьор, Димитринка Георгиева - щандист (на мястото на М. Донкова, която премина на друга работа) и Лалю Димитров - шофьор на камиона. Шекерджийската работилница с кафенето остана да зимува преди завършване, оставаше да се постави само дюшемето. В началото на м. април 1969 г. тези сгради бяха окончателно завършени и започна изкопната работа за Мутафчийската и Папукчийската работилници, както и за Фурната и Саковата къща. Къщата, в която се разположиха Мутафчийската и Папукчийска работилници, е копие на къща от с. Лесичарка, строена около 1860 г. Същата, макар и видоизменена, съществуваше и на място я заснех. За Фурната, която беше строена около 1874-1875 г., и Саковата къща имах материали, снимки и скици, по които работих проектите. За Саковата къща имах непосредствени впечатления, тъй като в юношеските си години често съм ходил там. При проектирането и изпълнението на всички сгради аз изключително много разчитах на зрителната си памет. За щастие тя до този момент не ми изневери.

Основният материал при изпълнението на пресъздаваните сгради, както се каза по-горе, е дървото - дъбът. От неговите размери и качество зависи не само качественото, но и достоверното

пресъздаване на отделните обекти. Още от първия ден на започване изграждането на музея, най-голяма трудност срещам при набавянето на дъбови трупи с необходимите за нашите нужди размери - дебелина и дължина. В района на Габровски окръг нямаше насаждения, от които да се добие такъв материал, и се наложи, след дълги преписки, да го набавяме от горското стопанство в гр. Елена, чрез "Дървопласмент" гр. Г. Оряховица. От там обаче можеше да се получи само стандартен материал - дължина 4 метра и от различни дебелини. Той не отговаряше на нашите изисквания и след дълги увещания стопанството се съгласи, по изключение, още при изсичането на място, по дадена от нас спецификация представител на музея да го сортира и експедира. В предшестващите години тази работа извършваше снабдителят при ИПК район В. Търново, Филип Георгиев, добър познавач на дървесината, работил в тази област повече от 30 години и добре познаващ горските насаждения и сечища в целия Еленски и Сливенски райони. Той обаче се беше пенсионира и да не останем без материал, назначих за временен снабдител неговата жена. Бях твърдо убеден, че макар и пенсионер, той не само ще помага, но и сам ще извършва тази работа. За нас беше важното не кой ще ѝ помага и върши работата (имахме интерес не един, а 10 души да ѝ помагат, стига навреме и качествен материал да се сортира и да ни се доставя). Заплата като снабдител трябвахме само на нея, съгласно съответната щатна таблица. Тя изпълни своите задължения блестящо.

Филип Георгиев направи на музея една друга много голяма услуга. За струговете и водениците бяха необходими коруби - дебели, дълги по 8 метра кухи дървета. Старите бяха прогнили и всеки момент ги грозеше опасност да се пръснат. Обикаляхме много горски стопанства, но никъде не се откриха такива. Помолен от мен, той дълго обикаля Еленския Балкан и успя да намери

единични, пръснати по непристъпни чукари и усои дървета. Заплати със собствени средства на секачи и извозвачи, и на хора, които са правили пътища през долища и урви и най-сетне ги достави в музея. Назначената със специална заповед на Председателя на ОНС комисия (съгласно съществуващите разпоредби) ги прегледа и определи цена, по която му бяха заплатени след одобрение на протокола от Окръжния съвет за ИК.

През м. април 1969 г., по повод донесението на уволнения дисциплинарно за обсебване на суми и пиянство по време на работа ковач при музея Деко Печев, се проведе финансова ревизия. Двамата млади ревизори Пею Кръстинков и Ангел Христов от отдел "Финансов контрол" при ОНС не намериха за нужно, като директор, да ми се представят и покажат заповедта, с която са натоварени да извършат ревизията. Още в първия ден установиха, че донесението на Деко Печев е несъстоятелно и по него не правиха проверки. Тяхната задача не се ограничаваше само до донесението, а до извършване на една цялостна ревизия. За нас тя беше добре дошла. Законодателят при създаване на съответните разпоредби за отчетността в музеите е нямал предвид, че ще се създаде такъв тип музей като нашия (действащ), при който стопанската дейност се явява неизбежна, за да предвиди съответни указания и разпоредби за отчетността. Поради тази причина финансово-отчетната и счетоводна работа канализирахме със собствени сили и по собствено усмотрение. Аз не бях убеден, че тя е пълноценна и затова разчитах, че ревизорите, освен контролните си функции, ще ни помогнат за нейното подобряване и ще ни дадат указания и напътствия за улесняване при по-нататъшното функциониране и изграждане на музея. Уви, това не стана! Ревизорите се оказаха с намордници, които им пречеха да обхванат цялостно дейността на музея и тяхната работа се ограничи само в търсене на нередности.

От направените щателни проверки се установи, че счетоводството не е догледало, че служителите от механата са ползували вместо по веднъж, по два пъти дневно безплатна храна, с което са надхвърлили полагаемия им се безплатен порцион (във всички ресторанти на страната кухненският и сервитьорски персонал се храни безплатно и няма случаи за това да са надчетени от финансова ревизия). Също така констатираха някаква нередност в правените питки-пърленици, което се дължеше предимно на погрешно направената калкулация и дадени указания от отдел "Търговия" при ОНС. Изчислената от ревизорите разлика от цената на храната и питките беше възстановена в касата на музея от персонала на механата. Успоредно с това обаче всички те подадоха молби за напусане. Тези служители бяха извънредно добросъвестни, трудолюбиви и без претенции за извънреден труд при посрещане на официални делегации, а това през летния сезон беше почти всекидневно. За тяхната добросъвестност им дадох парични награди, които до известна степен покриха надчета и те останаха на работа, ревизорите (името, на които от това, което ще се каже по-нататък, следва да бъде поставено в кавички) съвсем неоснователно сметнаха за нереден безплатния превоз на чаркове от гр. Карлово до гр. Габрово с камион на ОНС, сложиха произволно висока такса, която също беше възстановена. Това бяха всичките нередности, които се констатираха и ревизията следваше да приключи, но другарите Кръстинков и Христов не бързаха.

Ревизията се извършваше през най-хубавите месеци на годината от 28 април до 22 юни 1969 г. Приятна, хубава пролет, пъстра публика изпълваше музея, сервираше се прясна и вкусна скара при особено внимание и без надценка, имаше прекрасна и неприкосновена за белот стая. Изобщо бяха налице всички условия за почивка, отмора и развлечение, и естествено, за една по-

продължителна ревизия. Лошото беше само това, че финансово-отчетната страна на музея беше от минимален размер и всичко необходимо за една щателна проверка беше извършено за десетина дни. Налагаше се, следователно, за продължаващата платена отпуска (прикрита под формата на ревизия) да се намери някакво оправдание. Това не беше много трудно. С цел да се създаде впечатление, че ревизията продължава, се запечатваха безсмислено бюра, които след 8-10 дни се отпечатаха без да бъдат преглеждани. Започна задълбочено обследване и на магарето - колко ечемик яде на ден. За това обследване се правеха многократно разпити. През ден-два се разкарваха хора, от които са купувани експонати да дават показания. Постоянно губеха времето на работници за безсмислени разпити, защото нямаха нищо общо с отчетността и по този начин спъваха работата на музея през времето, когато имаше най-голям приток от посетители. Всичко това се правеше с цел да се насади впечатление, че уж ревизията продължава. Тези прозрачни хитрини за мнимо продължаващата ревизия бяха разбрани от всички служители, които с насмешка гледаха на инсцениращите се маневри. Това почувствуваха и самите ревизори. За да запазят "авторитета" си и всеят респект, изстреляха и последния си патрон - публично заплашване, че ревизор винаги, когато поиска, може да "натопи" някого. Този патрон беше халосен, защото нямаше наивници.

В музея, облечени в правата си на ревизори, те бяха пълновластни. Над тях обаче стояха по-големи началници и ръководители. Изкуствено създадената от тях самите мълва за тъмни работи стигна до ушите на най-отговорните ръководители в окръга и те лично дойдоха да се осведомят за хода на тази безконечна ревизия. Стана така, че техните камъни паднаха върху собствените им глави. Сега вече започна да става горещо.

Почивката и белотът трябваше да спрат, трябваше да се вземат бързи мерки за оправдаване на изгубеното време. Трябваше да се принесе някаква жертва. Такава жертва в музея беше рисковано да се търси. Ето защо жертвата трябваше да се търси в лицето на човек, който не е служител, но е в контакт с музея. Така най-лесно можеше да се инсценира някакво обвинение. Жребият се падна на Филип Георгиев. Тук се откри пълна възможност да докажат, и доказаха на дело, че могат да "натопят" всекиго, когото поискат.

В най-напрегнатия момент за подбиране и експедиране на материала от Елена, извикаха от сечището жената на Филип Георгиев и самият него, и ги подложиха на безконечни, едва ли не полицейски, разпити и заплахи. По най-безскрупулен начин извращаваха нещата като не се посвениха да заблуждават и отговорни ръководители. Така например, пред др. Рачо Радев, първи зам. председател на ОНС, Кръстинков твърдеше, че събраните от него сведения на място в с. Константин, където е живял 30 години Филип Георгиев са най-черни. По-късно се оказва, че това е една безскрупулна лъжа. Общинският народен съвет в с. Константин изпрати официална характеристика, от която се виждаше, че е честен, трудолюбив и с чувство за гражданско съзнание човек. Кръстинков не се е интересувал какъв е Филип Георгиев и дали е извършил някакво нарушение, интересувало го е само на всяка цена да инсценира срещу него обвинение, за да намери оправдание за прогуляното време. Планът беше добре обмислен. Първо - трябваше да се отиде веднага в Елена (от високо гражданско съзнание - със собствена кола), с легитимацията си да изплаши полуграмотните секачи и извозвачи, че незаконно са получили суми за сеченето и извозването, а също да създаде пред тамошните власти впечатление, че е открил големи злоупотреби, извършени от Филип Георгиев. След връщането му - отново

разпити, закани, опити за задържане в милицията, докарване от сто кладенеца вода и накрая - тържество...! По представени обвинения съдът надчита Филип Георгиев с 800 лева. Начетът идва от това, че не му се признава труда по търсенето на корубите, не му се признават всички разходи по изсичането, правенето на пътища и извозването по непристъпни места (една коруба тежи повече от един тон). Корубите не бяха признати за експонати, макар че комисията, назначена със заповед на Председателя на ОНС, в която влизат специалисти и финансови представители, ги е признала за такива. Разбира се, това не се споменаваше във формулираното обвинение, представено в съда.

Още при разпитите, жената на Филип, която постоянно беше заплашвана и разплаквана, пък и самият Филип, се отказаха да се занимават с нашия материал. Докато траеха безконечните разпити, сечището, от което следваше да се подбира и експедира материала за строителството през 1969 и 1970 г. беше ликвидирано. В разгара на строителния сезон ние останахме без материал.

Несправедливата постъпка срещу Филип Георгиев нанесе косвено удар срещу музея. Строителството не само за 1969, но и за 1970 г. следваше да замре. Положението беше безизходно.

От всичко това ревизорите изпитваха задоволство. Предслужителя от Държавен контрол-Габрово Пенчо Дамянов бяха казали (самият той ми събщи), че при ревизията искали да "натопят" мен, но не успели. Сега смятаха, че след като бъде спряно строителството мен "натапят"?!

Когато им казвах какво зло нанасят на музея, имаха наглостта наставнически да ме увещават, че всичко са правили с оглед интереса на музея - да му спестят 800 лева, които той - Филип Георгиев - трябва да възстановява от пенсията си няколко години.

Ясно беше, че да оправдаят загубеното си време, те бяха готови и целия музей да унищожат.

На 22 юни 1969 г. завършиха "ревизията" и напуснаха музея самодоволни, че "добросъвестно" са изпълнили своя служебен и граждански дълг. Оставиха един дебел ревизионен акт, писан денонощно последните два-три дни, който никой не е прочел, и пътека, по която дълго време не поникна трева. Служителите на музея - от директора до чистачката - ги изпратиха с чувство на съжаление.

Бързите и енергични опити да се намери материал и спаси положението останаха безплодни. В откритите нови сечища нямаше вече подходящ, какъвто имаше в ликвидираното сечище, и строителството беше пред пълен провал,

Личното си убеждение за финансовата ревизия описвам подробно, тъй като тя беше причина да се забави строителството за един дълъг период от време и да се напише най-черната страница от историята на музея.

Една щастлива случайност ни помогна да излезем от това тежко положение. На 24 юли 1969 г. др. Тодор Живков, придружен от другарите Карапенов и Ив. Иванов, за втори път посети музея. По време на обета го помолих, по изключение да ни се разреши от гори-семенници в района на Еленското стопанство, да си набавим дъбов материал. Молбата беше удовлетворена. Още в началото на м. август управлението на горите в гр. В. Търново, на основание личното нареждане на др. Живков, организира специална бригада, която изсече посочените от нас дървета. Същите в последните дни на м. август бяха превозени в музея и веднага започна обработката им. Едва в началото на м. октомври, след като бяха загубени 4 месеца от най-подходящия сезон за строителство, продължи работата по изоставената фурна и Саковата къща. Така,

благодарение на личната интервенция на др. Тодор Живков, се осигури материал за 1969 и 1970 г. и се отстрани преградата, която "добросъвестните" ревизори сложиха на пътя на музея.

Съзнателните строители работиха самоотвержено до суровата зима на 1969 г. Фурната беше покрита и в две трети завършена, а Саковата къща стигна до гредоредата на първия етаж.

Общият брой на служителите през 1969 г. беше 45 души, като на 28 от тях се заплащаше по извънбюджетната сметка. Броят на посетителите достигна 212 000 души.

През зимата на 1969/1970 г. се обработваха резбовани колони, профилирани конзоли и други дървени елементи. В пролетта на 1970 г., при закъснели снеговалежи, започна дозавършването на Фурната и Саковата къща. В края на м. юли те бяха завършени и се започна строителството на Кожухарската къща, копие на строена такава през 1865 г., Хлопкарската работилница и Шарланджийската работилница, копие на работилницата на Йонко Колчев от гр. Габрово. Кожухарската през м. октомври беше завършена, а до 15.XП., докогато останаха на работа строителите, се почти завърши Хлопкарската и се вдигнаха зидовете на Шарланджийницата до първия етаж. Времето беше благоприятно за строителство и то би могло да продължи докъм 5-6 януари 1971 г., но строителите отказаха да работят. Всички бяха възрастни хора, пенсионери, неползвали нито един ден почивка през лятото - от започване изграждането на музея до 1971 г.

През 1970 г. броят на служителите нарасна на 65 души. По извънбюджетна сметка се заплащаше на 38 души. Общият брой на посетителите нарасна на 235 000 души.

Строителството беше важен фактор, но успоредно с него не по-маловажен фактор беше уреждането на вътрешната експозиция, както на жилищата, така и на занаятчийските работилници. При

това за всяка работилница трябваше да се намери и стар майстор, който да си служи с оригинален инструментариум. Всяка работилница трябваше да живее, майсторът трябваше да работи и произвежда.

За доокомплектуването на инструментите и съоръженията в отделните работилници, на които помещенията бяха завършени, беше необходима допълнителна събирателска и научноизследователска работа. Организирането им се извърши до 15 юли. На тази дата във всяка работилница вече имаше майстор и в завършената част на чаршията закипя живот. Работеше Грънчарската работилница с майстор Иван Даскалов, Куюмджийската - с майстор Стефан Йовчев, Бакърджийската - с майстор Стефан Йонков, Шекерджийската - с майстор Георги Дамянов, Кафенето - с Тотка Генчева, Мутафчийската - с майстор Иван Киров, Папукчийската - с майстор Станчо Галов, беше аранжирана също така и Табаханата. Към някои от тези майстори по-късно се прикрепиха и по един ученик, за да има приемственост на занаята.

С изграждането на по-голямата част от Чаршията и с нейното оживяване, музеят получи вече по-определена физиономия. Работата до окончателното завършване беше в голямата си част преодоляна. Макар и още не напълно завършен, неговата популярност растеше непрестанно. Специалисти и архитекти с международна известност изказваха възхищението си от достоверно възкресената самобитна архитектура, тъй блестящо изявила достойнствата си през периода на Възраждането. Между тях беше и председателят на Международния съюз на архитектите Корона, който посети музея през 1970 г. По негово предложение в Париж, при изготвяне на програмата за международния конгрес на

архитектите във Варна през 1972 г., е включено делегатите да посетят и Етнографския парк-музей "Етър".

Музеят, освен от наши етнографи, беше посетен и от много чужди, с голяма известност. Те намираха действащата експозиция за трудно изпълнима, но за много по-убедителна, отколкото статичната, на другите музеи на открито в чужбина. За тях беше много странно, че за срок от 7-8 години е постигнато направеното. От проведените разговори разбрах, че чуждите музеи на открито, макар и статични, се изграждат в много по-дълги срокове, без да застъпват в тях много повече от нашите обекти. Най-силно впечатление ми направи обаче големият брой специалисти, които вземат участие при изграждането им. Така например, при подготовката за изграждане на музея на открито "мъртъв - недействащ" край гр. Будапеща са ангажирани около 80 щатни архитекта, етнографи и др. научни работници.

От добрата оценка, която дадоха специалистите, и от големия интерес към музея, което се вижда от броя на посетителите, беше ясно, че упоритият, дългогодишен труд имаше успех. Този успех не би бил налице, ако ОК на БКП, в лицето на първия му секретар др. инж. Карапнев и ОНС, в лицето на др. Иван Иванов - председател на ИК, не бяха проявили далновидност да дадат ход на тази идея. Те вземаха пряко участие и оказваха широка помощ. Благодарение на тях музея беше посетен в процеса на своето изграждане от почти всички наши партийни и държавни ръководители.

Поради особения му характер, както в процеса на изграждането, така и при функционирането му, изникваха много въпроси, които следваше да се разрешават централно.

Благодарение непосредствените впечатления на тези ръководители, биваха бързо и благоприятно разрешавани нашите искания. Музеят имаше изграден авторитет. Това личеше от

обстоятелството, че като негов директор по служебни въпроси винаги бях приетан благосклонно и внимателно изслушван от най-високопоставени ръководители. Изобщо, на музея навсякъде вратите бяха отворени. Извън местните ръководители, по различни начини ни оказваха помощ и съдействие много отговорни ръководители. На първо място трябва да се посочи името на др. Тодор Живков. Освен осигурения по негово лично нареждано дъбов материал, при критичното положение, създадено от ревизорите, той разреши ежегодно, до окончателното завършване на музея, Министерство на финансите да ни отпуска по 50 000 лева за строителство, извън средствата, които ни осигуряваше ОНС-Габрово.

От написания в книгата за впечатления текст на 24 юли 1969 г. личи вярната му преценка, както за същността на музея, така и за обема на извършената работа, а също така и прозорливото виждане перспективата на музея. Текстът гласи:

"Етнографският парк-музей с. Етър е едно творческо благородно дело, нов, оригинален подход на експониране. Дълбоко съм убеден, че той ще предизвика революция в музейното дело не само у нас, но и в чужбина. Приветствувам идеята и извършената огромна работа. Не мога да не подчертая заслугите на ОК на БКП и ОНС - Габрово и особено личните заслуги на др. Лазар Донков."

Помощ са ни оказвали също така др. др. Живко Живков, Иван Михайлов, Станко Тодоров, Пенчо Кубадински, Тано Цолов, Пеко Таков, Лъчезар Аврамов, Георги Боков, Станиш Бонев, Петко Тодоров, Иван Гатев - ген. директор на "Териториално снабдяване", бившия служител на Министерство на финансите Крум Зелков и неговия сегашен заместник Миле Милев, доц. арх. Пею Бербенлиев - директор на НИПК, Недялко Димов и арх. Караянев от НИПК район В. Търново, проф. д-р Христо Вакарелски, Асен Василиев -

народен деятел на изкуството, арх. Георги Панчев, Атанас Примовски - ст.н.с. при Етнографския институт и музей, снабдителя Филип Георгиев от Търново и др. Дебело трябва да подчертая имената на писателите Орлин Василев, Станислав Сивриев и Рангел Игнатов, които са ми оказвали изключителна морална подкрепа.

В лицето на по-големите ръководители и специалисти музеят е срещал винаги правилно разбиране и е получавал подкрепа и насърчение. Някои обаче по-малки местни ръководители понякога съзнателно ни пречеха. Музеят се изграждаше на територията на Общинския народен съвет с. Етър. Председател на съвета, когато започна изграждането, беше Пею Христов, а секретар Ел. Рибарева. Те ни оказаха пълна помощ при отчуждаване на местата, върху които следваше да се разположи експозицията на музея. По-късно, през м. юли 1966 г. за секретар беше назначен Христо Цокев от с. Чарково, а през август същата година за председател - Иван Димитров. Последният може да се каже, че имаше лоялно отношение към музея, но секретарят Цокев питаеше скрита, с нищо необяснима лична неприязън и съзнателно при отчуждаване на имоти, освобождаване на помещения и др., като служебно лице, ни пречеше. Секретарят на Общинския партиен комитет също беше подменен с др. Д. Байкушев. Може би поради заетостта си, той не можа да се приближи до основните проблеми на музея и неговата намеса се отнасяше предимно до периферни въпроси, които бяха извън сферата на преките цели и задачи. По някои кадрови въпроси искаше да ни помогне, но те не можах да се решат благополучно. Благодарение личната интервенция на др. Карапенов бяха уредени. Като партиен представител той най-редовно вземаше участие при извършване оценката на експонати от оценителната комисия.

В същност от ръководните органи в с. Етър ние не можехме и да искаме някаква помощ, това не беше в техните възможности. Те

не бяха в състояние да ни окажат съдействие нито в научната и методическа работа, нито в организационната и финансово-отчетна, нито в строителната, нито в популяризаторската, нито в която и да е друга, освен при отчуждаване на места за разширение на музея. Единствената помощ, която фактически можехме да искаме от съвета беше тази, да не ни се пречи, както това си позволяваше да прави Цокев.

Както при всяко ново начинание, така и при започване изграждането на музея се родиха и привърженици, и противници. Привържениците всекидневно се увеличаваха, а противниците още първата година бяха отвлечени от вълната на успеха на музея и той се изграждаше при пълната подкрепа и одобрение на цялата наша общественост. Неговият път беше открит. Безброй бяха, особено в началото, трудностите при архитектурно-строителната, научноизследователската, събирателската и експозиционна работа. Но те се отстраняваха под напора на творческия импулс. Понякога, поради неточната мярка, с която се измерваше творческия елемент и обема на работата, която можеше да се побере във възможностите на един човек, или пък поради неизясняване на някои въпроси, неочаквано съм получавал горчиви хапове, които много по-тежко понасях отколкото другите трудности, но това бяха неизбежни преходни моменти, бързо се забравяха.

Музейните служители, с малки изключения, работиха с чувство за отговорност и със своето високо съзнание допринесоха извънредно много за създаването на музея и за неговото представяне. Помощ и съдействие сме срещали от всички отдели и служби, влизащи в системата на ОНС-Габрово. Това най-много е в сила за финансовия отдел с началник Димитър Илиев и за сектор "Бюджет" с гл. специалист Асен Цветков.

Още при създаването на музея се изгради музеен съвет в състав: Пенчо Карапенов, Иван Иванов, Р. Радев, Я. Попова, Д. Байкушев, доц. полк. М. Михов, доц. арх. П. Бербенлиев, Хр. Вакарелски, арх. Г. Данчев, Асен Василев, А. Примовски, Младен Радков, К. Пенчев, Недялко Делчев, Н. Гостилова, Г. Рибарева.

Това бяха хората от неговото основно ядро. Заседанията се провеждаха в началото на всяка година, като освен тях бяха привлечени представители на Партията, ОНС, Комитета за изкуство и култура, НИПК, общественици и др. Заседанията винаги протичаха в делова обстановка.

Музейният съвет беше орган, който ни оказваше компетентна помощ. Неговата заслуга за създаването на музея е безспорна.

С бързото разрастване на музея, нуждата от подготвени кадри все повече и повече се чувствуваше. Освен нуждата от стари майстори, които трудно можеха да се намират, остра нужда се чувствуваше и от музейни, работници-специалисти. Предстоеше да се извършва научноизследователска, събирателска, популяризаторска и експозиционна работа, предстоеше да се паспортизира и фонда на музея.

През 1969 г. др. Рибарева заболя и се пенсионира и музеят остана без уредник. По това време като екскурзовод със завършено висше образование (история) работеха др. Станчо Станчев, постъпил на работа през 1967 г. и Анна Станчева, постъпила на работа през 1968 г. В тяхно лице аз виждах двама надеждни музейни работници. Те изпълняваха с любов своите задължения като екскурзоводи, но успоредно с това проявяваха и жив интерес по всички въпроси, свързани с изграждането и функционирането на музея. Чрез даваните им лични обяснения, чрез литература и проучвания на терена, се запознаваха с етнографията на окръга. През м. декември 1969 г. назначих, след съгласуване с ОС за ИК, на

мястото на Рибарева, за уредник А. Станчева. Същата твърде бързо се ориентира в работата си, тъй че напускането на Рибарева не даде големи сътресения.

Поради увеличениния обем на музея, въпреки усилията ми, беше вече почти невъзможно сам да се справям с разнородната работа на музея. Наложително беше да се намери помощник. По-подходящ и по-навлязъл в работата човек освен Станчо Станчев, аз не виждах. По мое предложение на 1.I.1970 г. той беше назначен за зам. директор. Това предложение беше лесно възприето, тъй като преди това местните ръководители бяха убедени, че са необходими помощници. Др. Станчев в началото на новата си работа се показва лабилен пред срещнатите трудности и неприятности. Постепенно обаче той получи закалка и вярвам, в бъдеще, след моето оттегляне от работа, ще добие опит и натрупа знания, за да може да оглави цялостната работа на музея.

Преди назначаването на др. Станчев за зам. директор, на 10.XI.1969 г. при мен дойдоха зам. председателя на ОС за ИК др. Петър Йолов и др. Цанко Цочев. Др. Йолов ми връчи заповед от председателя на ОНС, с която др. Цочев, дотогавашен служител в отдел "Статистика" при ОНС, се назначава за зам. директор по икономическите въпроси.

Етапът, на който беше стопанската дейност на музея в този момент, не беше от размер да оправдае такава бройка. Вероятно нашите ръководители, с оглед на една по-голяма стопанска дейност в бъдеще и с оглед навреме да се подготви човек за нея (за такъв пост е необходим човек с практичен опит, със здрав търговски нюх, запознат с производствените тънкости на различните дейности и с ясен поглед върху финансовата и счетоводно-отчетната работа), бяха решили неговото назначаване.

Секторът, от който идваше др. Цочев беше съвсем чужд на работата, която трябваше да извършва, и това беше причина, въпреки оказваната му многостранна помощ, трудно да се ориентира върху нея. Стопанско-икономическите въпроси и финансово-отчетната работа през 1970 г. останаха на ниво, несъответстващо на изискванията. За първи път през тази година не се реализира проектобюджета на извънбюджетната сметка.

В бъдеще е необходимо др. Цочев не да започва работата си от там, където трябва да е свършила, а от начало, крачка по крачка, системно да я опознае и навлезе в нейната същност. Тогава при едно разумно, легнало върху реални основи планиране, малката стопанска дейност би могла да се подобри до степен, да служи за пример. Затова е необходимо не само желание, а упоритост, воля и разбира се, възможност.

Радостно е, че сега, в началото на 1971 г., др. Цочев полага усилия да се отърве от досегашния си метод на повърхностна и безпланова работа. Ако този нов курс продължи и в бъдеще, очебийно ще има положителни резултати. Крачките, които вече прави др. Цочев, показват правилно опознаване и ориентиране в пряката му работа. В него има и амбиция да се доведат икономическите проблеми на музея до необходимата висота. Вярвам, че ще успее, и по този начин ще даде своя принос за успеха на музея.

Настоящите кратки бележки по създаването на музея пиша в първите дни на м. февруари 1971 г. Музеят, макар и не напълно завършен, е вече здраво утвърдена материална база. Той е извор, от който може да се черпи мъдростта на миналото и извор за патриотични пориви и национална гордост. Работата по останалата една пета част до окончателното му изграждане (той трябва да бъде завършен до края на 1974 г.) в голямата си част предстои да падне

върху моя гръб, а чувствавам, че здравето ми напоследък не е в пълен ред и се страхувам от някакви изненади, затова и пиша тези бележки преди да бъде завършен окончателно музея. Имам твърдата вяра обаче, че ще събера сили, за да завърша докрай започнатото дело и тогава да напиша по водените от мен бележки една подробна и пълна история за създаването на музея.

Ако остана на поста си до завършването му, ще бъда доволен, че съм дал моя скромнен принос за цялостното създаване на една ценност, числяща се към духовния капитал не само на нашия край, но и на нашата Родина.

Постоянна строителна бригада:

Иван Венков - бригадир, с. Любово; Димитър Ганев - с. Бойчета; Досю Казанджиев - с. Любово; Петър Цвятков - с. Любово; Димитър Базергянов - с. Любово; Недялко Радев - с. Любово; Стефан Венков - с. Любово; Иван Пеев - с. Негенци; Илия Станев - с. Любово; Колю Коев - с. Любово; Георги Георгиев - с. Любово; Колю Петров - с. Бойчета; Еким Богданов - с. Любово; Коста Атанасов - с. Любово и Баю Минчев - с. Страшка река.

Имената на тези строители трябва да бъдат записани със златни букви в историята на музея.

Габрово, 10.II.1971 г.

Лазар Ив. Донков